

ТЕРМІНОЛОГІЯ

Наталія Корнодудова

ПОХОДЖЕННЯ, СКЛАД І ФУНКЦІОНУВАННЯ МОРСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Проаналізовано особливості складу морської термінології на різних історичних етапах розвитку суспільства і його загальнонародної мови; розкрито специфічні для сучасної морської термінології форми вияву на матеріалі наукових праць морської тематики; звернено увагу на нові тенденції у функціонуванні сучасної морської термінології в українській літературній мові.

Ключові слова: термін, морська термінологія, споконвічна морська термінологія, запозичена морська термінологія.

Морська термінологія була об'єктом багатьох учених. Вагомий внесок у її вивченні належить таким дослідникам: О. Горбачу, В. Юрківському, Б. Л. Богородському [16; 24; 2], Є. М. Мотузенку, Й. О. Дзєндзелівському, [13], А. А. Берлізову [23, с. 199]. Актуальність статті зумовлена відсутністю системного дослідження питань розвитку морської термінології в українському мовознавстві [16, с. 74], необхідністю ґрунтовного вивчення особливостей її походження, складу та функціонування.

Мета дослідження – з'ясувати особливості етапів розвитку, склад та функціонування морської термінології. У статті реалізовано такі завдання:

- проаналізувати особливості складу морської термінології на різних історичних етапах розвитку суспільства і його загальнонародної мови;
- розкрити специфічні для сучасної морської термінології форми вияву на матеріалі наукових праць морської тематики;
- описати нові тенденції у функціонуванні сучасної морської термінології в українській літературній мові.

Мова науки – поняття історичне. Ядром, основою лексики цієї мови є терміни, що розширюють функції в процесі розвитку самого суспільства і його загальнонародної мови. І кожен етап цього розвитку має свої особливості.

Для української мови однією з таких особливостей стало те, що до народної термінології, тобто власної сукупності найменувань, уживаних в різних галузях людської діяльності, почала приєднуватись міжнародна термінологічна лексика, яка «сформувалась в європейських мовах на ґрунті грецької і латинської мов» [26, с. 631].

Ця особливість розвитку стосується й морської української термінології. За своїм походженням вона неоднорідна: «У її складі функціонують споконвічні (питомі, «свої») терміни, що сягають у сиву давнину, і запозичені («чужі»), узяті до вжитку з потреб поступу» [7, с. 141].

Споконвічну лексику української мови становлять слова, що побутували за східнослов'янської доби до часів Київської Русі (V–VI століття нашої ери). При цьому «шар номінацій річково-морських понять був досить багатий на синоніми, у яких зафіксовані процеси пізнання живої і неживої природи» [17, с. 175]. Наприклад: *берег – гора, пол, возполіє (кам'янистий); берег – прикрай, поморіє, бережіє (морський); поверхня моря – снадь, пучина, нирина* тощо [16, с. 74].

Крім корінних українських слів, у лексичному складі української мови помітне місце займають запозичення [23, с. 121]. Свідченням цього є записи, що дійшли до нас іще з VII століття від греків. Серед них – розповідь візантійського імператора Костянтина Багрянородного про стародавнє річково-морське судноплавство, що давало змогу мешканцям Північного Причорномор'я везти свої товари до Візантії [10, с. 52; 4, с. 104–105; 30, с. 50].

Особливо ж інтенсивним цей процес став на кінець IX століття, коли землі полян, ільменських слов'ян, кривичів, радимичів та інших племен об'єдналися в державу під назвою Київська Русь, зв'язки якої з іншими державами й народами, як і скрізь, ішли здебільшого водними шляхами [4, 154; 22, с. 21]. Функціонували в той час такі терміни, як *корма, човен, невід, острів, весло* [23, с. 107], а «масове будівництво набійних лодій, насадів та інших суден дало змогу князям тільки в IX столітті зробити сім походів у Чорне й Середземне моря» [8, т. I, с. 20].

Пам'ятки часів Київської Русі засвідчують, що судноплавна й суднобудівна термінологія в цей період формувалася під впливом скандинавських мов. Дослідник О. Горбач наводить приклади: «*ботя* (півобвідне ребро човна, до якого прибивають обшивні дошки) походить од давньонорвезького слова *biti*; *якір* (укр. *кітвіа, котвиця*) – від давньошведського *ankari*; *щогла* (рос. *мачта*) від давньонорвезького *sigla*; сюди дослідник зараховує й назви морських риб: *оселедець* (давньонорвезьке *sild*), *скат* («морський кіт», «морський лис») – від давньонорвезького *scata*. Зі Скандинавії пішли і такі давні новгородські назви суден, як *шнека*, *шняка* (давньонорвезьке *snekkja*) та *буса* (від норвезького *bussa*) [24].

Морські походи розпочиналися з Великого водного шляху з варяг у греки [4, с. 154–155]. Він ішов з Балтійського моря річкою Невою, Ладозьким озером, річкою Волховом, озером Ільменем, річкою Ловаттю, доли волоком переходив через верхів'я Західної Двіни на верхів'я Дніпра і йшов Дніпром униз. Коло порогів човни витягували на берег і перевозили їх до кінця порогів. Тоді знову йшли Дніпром до Чорного моря, до Візантії або до Херсонесу.

У княжу добу до скандинавських висловів приєднуються такі греко-візантійські терміни: *парус* (гр. *faros*, первісне «шмат матерії», «плащ»), *канава – рів, канал* (гр. *kanava*, первісне підвал, льох, що з латини *canava*), *канат – мотуз* (гр. *kannata*), давньоукр. *катарть* та інші [24].

Що ж до подальших часів, то слід зазначити: на початок XII століття під *кораблями* й *лодіями* русичі розуміли тільки великі судна, а дрібніші мали назви *дубас*, *дубок*, *човен*, *однодеревка*, і майже водночас із ними в Дніпровському, водному басейні з'явився новий тип судна – *галея* [8, т. 1, с. 19].

На середину XII століття в літописах з'явилася назва – *палубна лодія*. Дослідник Б. Л. Богородський зауважує, що в XII–XIII століттях існували не окремі поодинокі морські терміни, а була цілісна, багата й своєрідна термінологічна система, що панувала на Чорному морі [2, с. 207].

У XIII столітті татаро-монгольське нашествя позбавило Київську Русь виходів до південних морів, надовго порушило мореплавство на Чорному морі. Дослідники зазначають, що судноплавні терміни німецько-польського походження почали з'являтися в Україні тільки з XIV століття – з розвитком річкової торгівлі, але вплив на морську термінологію вони набули лише у XVI–XVII століттях. З XVI століття трапляються номінації суден німецького походження: *шкута*, *ліхтан*, *бат*, *брандер* [1, с. 60].

У XVI–XVIII століттях центром боротьби з кримськими татарами, турками, поляками була Запорізька Січ. В перебігу цієї боротьби запорожці дуже багато уваги приділяли морським походам. З козацьких майстерень виходили судна, які мали назви: *байдак*, *байдара*, *дуб* (*дубас*, *думбас*, *дубок*, *дубище*), *ліпа*, *моноксила*, *сандал*, *фуркат*, *щебека* (*шебека*), *струг* [29, с. 108].

Термінологічні запозичення козацької доби були в основному тюркські. З'являються в ній слова *чайка* (*човен*), *каюк* (*річковий човен*) [16, с. 75], *чердак* (*палуба*), *бурундук* (*канат*), *сага* (*річкова затока*); *байдак*, *байдара*, *баркас* – види гребних суден [29]. Особливо ж уславились козацькі *чайки* (*човен*, з тюрк. *šajka*) [18, с. 5].

Розростання козацької флотилії позначилося на розбудові української морської термінологіки; торговельні зв'язки з різними країнами, військово-морські походи розширили склад української мови назвами суден іноземного походження. До них додалася термінологічна система річково-морської тематики, і це стало ґрунтом для формування українського наукового стилю. Він розвивався під впливом візантійської традиції, вбираючи згодом у себе досвід і досягнення латини й вироблюваної під її впливом польської наукової мови. Українська наукова термінологія (XVII століття) впливала на вироблення наукового стилю російської мови [17, с. 170–171]. Крім того, в XVI–XVII ст. посилено увагу до італійської мови як джерела поповнення словникового складу літературної мови, трапляються запозичення з французької мови.

На початку XVIII століття напрямок впливу змінився: російська наукова термінологія, що увібрала в себе запозичення з німецької, французької, голландської, англійської мов, активно входить до словника української літературної мови [17, с. 170–171]. На цей період припадає багато запозичених морських термінів на позначення предметів і явищ вітрильного флоту. Так, в українській мові з'являються терміни *фрегат*, *кліпер*, *бриг*, *бригантина* та ін.

Таким чином, у XVIII–XIX ст. у морську термінологію запозичено здебільшого голландські терміни (*ватерлінія*, *кіль*, *трос*, *форштевень*, *шпангоути* та ін.) й англійські терміни (*румб*, *трал*, *аврал*, *бриг*, *пірс* та ін.). Запозичення з німецької мови (*штандарт*, *фрахт*, *ранг*, *вест*, *кітель* та ін.) «відбувалося, як правило, через польське посередництво» [27, с. 38]; з французької мови (*порт*, *гардемарин*, *балансир* та ін.) – «через польське, а потім через російське посередництво» [27, с. 38].

Процес запозичення тривав протягом XIX–XX століть. Проникаючи в мову, іншомовні слова засвідчували чутливість лексики до змін у житті суспільства й водночас збагачували словниковий склад української літературної мови.

Наприкінці XX – на початку XXI століть вийшли друком Словник російсько-української морської термінології [20], Словник транспортних термінів [25], надруковані морські Національні стандарти України [11; 12; 14], у яких «зроблено спробу реалізувати всі вимоги, яким повинна відповідати «ідеальна» термінологія, що має бути позбавлена омонімії, багатозначності, синонімії насамперед у межах однієї терміносистеми» [15, с. 159; 6, с. 158]. Коли йдеться про сферу функціонування морської термінології, «де кожен термін існує в текстах, що є жанрово-стилістичними різновидами мови науки – в монографії, статті, рефераті, науково-популярному нарисі» [15, с. 159], то можна констатувати, що в українській мові в специфічних для термінології формах вияву функціонують:

- 1) загальнонаукові терміни: *аналіз, критерій, фактор, радіус, метод*;
  - 2) терміни з ознаками іншомовних слів: *б'єф, біфуркація, кліф* тощо;
  - 3) власні українські морські терміни – *стерно, палуба, пристань, трап, видимість, хвилювання, днище, заземлення, набережна, випарник* тощо;
  - 4) терміни, що засвоєні українською мовою, ввійшли до активної лексики: *ілюмінатор* (лат.), *дельта* (грецьк.), *компас* (нім.), *гарпун* (англ.), *бриз* (франц.) тощо;
  - 5) морські терміни, що утворилися шляхом поєднання іншомовного кореня з українським афіксом: *міжконтинентальний (шельф)* або навпаки – українського кореня з іншомовним афіксом: *гідроспоруда, звукоізоляція* (гібридотерміни) [3, с.83] чи одного слова іншомовного, а другого – українського: *наддування дизеля* (гетерогенні термінологічні деривати) [15, с. 116];
  - 6) морські терміни з ознаками неологізмів – *крюінг, сюрвейсер, судно, що плаває під національним прапором* тощо;
  - 7) морські терміни-омоніми, запозичені з різних мов і через це в українській мові мають різну семантику: *бухта¹* (нім.) – затока; *бухта²* (гол.) – канат, укладений вертикально «колами» або «вісімками» [19, с. 96];
  - 8) терміни-пароніми: *балансир – балансер; вахта – варта* тощо [5];
  - 9) терміни-синоніми: *рискання (судна) – никання (судна)* [12, с. 7]; *ізопеленга – ізоазимут* [19, с. 79];
  - 10) поповнення за рахунок слів із фонду загальноживаної лексики внаслідок її переосмислення й термінологізації: *ніс, вилиця, крило, котел* – у техніці; *корінь слова* (філол.), *корінь наближений* (мат.) [28, с. 143];
  - 11) терміни-скорочення, повна й коротка форма яких затверджена морським Національним стандартом України: *північний захід – NW* [14, с. 9]; *електронна картографічна навігаційно-інформаційна система – ЄКНІС* та ін. [11, с. 9];
  - 12) використання терміносполучень з інших галузей науки, особливо на позначення понять із галузі комп'ютерних систем і технологій: *автоматична система догляду, «осцилограми» моделювання системи* [21, с. 86–89].
- Інноваціями у функціонуванні на високому рівні інтелектуалізації морської термінології є: паралельне функціонування в текстах повних і скорочених морських термінів українською, англійською, латинською мовами; подання термінів-відповідників німецькою, французькою, англійською й російською мовами до застандартизованих термінів, узятих з міжнародних і національних стандартів, словників і науково-технічної літератури, де використано слова-кальки й семантичні кальки-словосполучення [12, с. 5]; функціонування в Словниках морської термінології дефініцій термінів англійською, російською і українською мовами, серед яких є багатокomпонентні моделі, «що виникли внаслідок ускладнення термінів простішої конструкції» [15, с. 314; 25, с. 72]; написання тексту статті російською й українською мовами з наведенням англійського відповідника [20, с. 54]; перелік термінів, які використовують на українській, російській, англійській, французькій, іспанській мовах, наприклад, у бюлетенях для мореплавання [9, с. 240–247].

Отже, морська термінологія сучасної української літературної мови функціонує в морських Національних стандартах України, у словниках, довідниках і наукових працях, у підручниках, посібниках і монографіях. У її складі існують такі прошарки: питома наукова морська термінологія; терміни-запозичення з інших мов; гібридотерміни й гетерогенні термінологічні деривати; загальнонаукові терміни; морські терміни, офіційно визнані синонімами, паронімами, омонімами; скорочені морські терміни, що функціонують в українській мові поруч із повними; морські терміни, що поповнилися за рахунок слів із фонду загальноживаної лексики внаслідок їхнього

переосмислення й термінологізації; творення неологізмів; поповнення термінологічного складу через словотворчі засоби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андріянова О. Джерела формування української військово-морської термінології у Козацьку добу / О. Андріянова // Морська держава. – 2004. – № 2. – С. 58–60.
2. Богородский Б. Л. Термин мачта и его синонимы / Б. Л. Богородский // Ученые записки. – 1958. – Т. 144. – С. 191–221.
3. Васенко Л. А. Фахова українська мова : посібник / Л. А. Васенко, В. В. Дубічинський, О. М. Кримець. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 272 с.
4. Василенко С. Д. Історія України у контексті світової історії : посібн. [для студ. вищ. навч. закл.] / С. Д. Василенко, Ю. Т. Чечітко. – Одеса : Друк, 2006. – 272 с.
5. Головащук С. І. Українське літературне слововживання: словник-довідник / С. І. Головащук. – К. : Вища школа, 1995. – 319 с.
6. Даниленко В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
7. Дорошенко С. І. Загальне мовознавство : навч. посіб. / С. І. Дорошенко. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 288 с.
8. История отечественного судостроения IX–XIX вв. : в 5 т. / [сост. В. Д. Доценко, И. В. Богатырев, Г. А. Вахарловский, П. А. Кротов.; ред. В. Д. Доценко]. – СПб. : Судостроение, 1994. – Т. 1. – 472 с.
9. Кісельов В. П. Метеорологія та океанографія для судноводіїв / В. П. Кісельов. – Одеса : ЛАТСТАР, 2001. – 291 с.
10. Мельник И. К. История древнейшего кораблестроения и мореплавания. Опыт реконструкции / И. К. Мельник. – Одесса : Феникс, 2003. – 232 с.
11. Морська навігація та навігаційне обладнання суден. Умовні позначення і скорочення : ДСТУ 4386 : 2005. – [Чинний від 2005-14-11]. – К. : Держспоживстандарт України, 2006. – 70 с. – (Національні стандарти України).
12. Морська навігація. Терміни та визначення понять : ДСТУ 4509 : 2005. – [Чинний від 2008-04-01]. – К. : Держспоживстандарт України, 2007. – 31 с. – (Національні стандарти України).
13. Мотузенко Е. М. Морская рыболовецкая терминология северо-западного Причерноморья : дис. ... канд. филол. наук : 10. 02. 01 / Е. М. Мотузенко. – Одесса, 1987. – 223 с.
14. Обладнання навігаційне суднове. Терміни та визначення : ДСТУ 4475 : 2005. – [Чинний від 2005-25-11]. – К. : Держспоживстандарт України, 2006. – 29 с. – (Національні стандарти України).
15. Онуфрієнко Г. С. Науковий стиль української мови : навчальний посібник з алгоритмічними приписами / Г. С. Онуфрієнко. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 392 с.
16. Панько Т. Й. Українське термінознавство: підручник / Т. Й. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
17. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1988. – 240 с.
18. Сергійчук В. І. Морські походи запорожців / В. І. Сергійчук. – К. : Київська правда, 1992. – 62 с.
19. Словник іншомовних слів / [уклад. С. М. Морозов та ін.]. – К. : Наукова думка, 2000. – 680 с.
20. Словник морської термінології: рос.-укр. з англ. відповідниками / [наук. ред. Н. М. Неровня]. – К. : Видавничий дім «KM Academia», 2000. – 282 с.
21. Судовые энергетические установки: научно-технический сборник. Вип. 6. – Одесса : ОГМА, 2001. – 132 с.
22. Сторінки історії флоту України / [авт. тексту В. М. Чайка]. – Севастополь : Рівненська друкарня, 1996. – 155 с.
23. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / [відп. ред. М. А. Жовтобрюх]. – К. : Наукова думка, 1973. – 440 с.
24. Термінологія в працях Олекси Горбача / Р. Микільчик // Вісник Нац. університету «Львівська політехніка». – 2003. – № 490. – С. 52–57.
25. Тлумачний англо-російсько-український словник транспортних термінів : 447 термінів [уклад. В. І. Чекаловець та ін.]. – Одеса : ОНМУ, 2007. – 287 с.
26. Українська мова : енциклопедія / [редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
27. Українська термінологія і сучасність : [зб. наук. праць / відп. ред. Л. О. Симоненко]. – К. : КНЕУ, 2007. – 416 с.
28. Українсько-російський словник наукової термінології / [ред. Л. О. Симоненко]. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 416 с.
29. Фоменко В. Г. Про козацькі човни «чайки» та «дуби» / В. Г. Фоменко // Український історичний журнал. – 1966. – № 8. – С. 107–111.

30. Яровая Л. В. Русская морская терминология судовождения / Лилиана Викторовна Яровая. – Одесса : ЛАТСТАР, 2002. – 200 с.

Natalia Kornodudova

Origin, structure and operation of maritime terminology in the Ukrainian literary language

Marine terminology structure within various historical periods of evolution of society and its public language is analyzed; the forms of expressing specific modern maritime terminology based on materials of scientific studies of maritime research area are revealed; special attention being paid to new tendencies in operation of modern maritime terminology in the Ukrainian literary language.

Key words: term, maritime terminology, primordial maritime terminology, borrowed

Наталія Гудима

**ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ ТЕРМІНІВ
«ІНШОМОВНЕ СЛОВО» Й «ЗАПОЗИЧЕННЯ»
В ЗАРУБІЖНОМУ ТА УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ**

Проблема запозичення являє собою невід'ємну частину проблеми мовних контактів і збагачення словника та є дуже важливою в останній час у зв'язку з посиленням та розширенням політичних, економічних та культурних зв'язків України з іншими країнами, народами та їхніми мовами. У статті визначено та розмежовано значення термінів «іншомовне слово» та «запозичення» зарубіжними й українськими вченими-лінгвістами.

Ключові слова: іншомовне слово, запозичення, запозичене слово, лексичне запозичення, лінгвістичний термін, лексика іншомовного походження.

Особливе місце в теорії запозичення посідає питання про визначення термінів «запозичення» та «іншомовне слово», а також про розмежування запозичення різного характеру (фонетичного, морфологічного, словотворчого, фразеологічного тощо) та запозичення лексичного або мовного. Незважаючи на те, що в мовознавстві вже є низка робіт, присвячених проблемі запозичень, однак потреба в подальших дослідженнях не втрачає своєї актуальності. Запозичення було і є предметом дослідження й українських, і зарубіжних учених (Л. Крисін, М. Брицин, В. Виноградов, Ю. Жлуктенко, Л. Баранникова, А. Бурячок, Б. Головін, Д. Лотте, І. Огієнко, С. Семчинський, А. Марті, В. Акуленко, С. Федорець, І. Мрозіцька, О. Лисенко, Г. Сергеева, С. Рижикова, Л. Чурсіна, Д. Мазурик, О. Стишов, О. Тодор, В. Сімонок).

Багатозначність розуміння терміна «запозичення» зумовлена специфікою свідчення з ним факту мовної дійсності. З одного боку, його вживають для позначення запозичення, а з другого – ним користуються для констатації результату цього процесу, що представлений, наприклад, запозиченим словом або фонемою чи морфемою.

Мета статті – проаналізувати визначення термінів «іншомовне слово» та «запозичення» в зарубіжному та українському мовознавстві.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) проаналізувати сутність лінгвістичних термінів «іншомовне слово» та «запозичення»; 2) розмежувати задекларовані терміни за різними ознаками; 3) дати авторське визначення цим термінам.

Перш ніж перейти до питання сутності категорії запозичення, необхідно визначити, що слід розуміти під термінами «іншомовні слова» та «запозичена лексика».

Словники лінгвістичних термінів подають такі визначення: «Іншомовний – запозичений з іншої мови. Іншомовний зворот. Іншомовні слова» [20, с. 178]. «Іншомовні слова – слова, запозичені з інших мов. Запозичення слів є природним процесом, що відбиває економічні, політичні, культурні зв'язки з іншими народами, коли разом з реаліями і поняттями приходять і відповідні слова» [3, с. 99]. «Іншомовні слова – слова з інших мов, які на відміну від запозичених слів не засвоєні повністю мовою, що їх запозичила, усвідомлюються мовцем як чужорідні й зберігають ознаки свого походження. Це виявляється як у їхній формі, так і в семантиці» [23, с. 209]. «Іншомовні слова – слова